حضرت فاطمه علیها السلام بهترین همسر، نیکوترین مادر

امل بحرانی پور*

چکیده

فراست و کاردانی در تدبیر منزل و رفتار صحیح با همسر و فرزندان می‌تواند از تعیین-کننده‌ترین عوامل موفقیت در آیین همسرداری و تربیت فرزند به حساب آید. از این‌رو در این مقاله به روش همسرداری و نقش مادری حضرت زهرا علیها السلام پرداخته شده است و به نمونه-هایی از ظرایف و برخوردهای صحیح حضرت فاطمهٔ زهرا علیها السلام با همسر و فرزندانشان اشاره شده است.

آن‌چه بیشتر در امر همسرداری حضرت فاطمهٔ زهرا علیها السلام قابل توجه است خانه‌داری ایشان، تحمل مشکلات اقتصادی، خوش‌رفتاری در خانواده، عشق فوق‌العاده به همسر، ابراز محبّت به همسر، رسیدگی به ظاهر و آراستگی برای همسر می‌باشد و آن‌چه در تربیت از دیدگاه حضرت زهرا علیها السلام قابل توجه است خدامحوری و پرورش عبادی فرزندان، خودشناسی، نوع‌دوستی و پرورش روحیهٔ عدالت در فرزندان می‌باشد.

احترام متقابل همسران، عواطف سرشار به فرزندان، رعایت حقوق متقابل اعضاء خانواده و رعایت تقوی الهی، صیانت از معاصی موجود در جامعه، مقاومت در برابر مشکلات و روشن‌بینی از مهّم‌ترین درس‌هایی است که باید از این بانو آموخت.

کلید واژگان: حضرت فاطمه علیها السلام، همسر، مادر، همسرداری، تربیت، فرزند.

---

* کارشناسی‌ارشد رشته تاریخ تشیع و مدرّس جامعه المصطفی صلی الله علیه و آله العالمیه.

مقدمه

روایت‌های اسلامی بر نقش شوهرداری زن تأکید دارد و مهّم‌ترین وظیفهٔ زن را خوش-رفتاری با همسر می‌داند. از جملهٔ این روایات «حسن التبعل» یعنی خوب همسرداری کردن است، که نتیجهٔ آن ایجاد آرامش در خانواده می‌باشد. زندگی حضرت زهراعلیهاالسلام در این زمینه سرمشق خوبی برای زنان مسلمان است. امام علیعلیه‌السلام دربارهٔ حضرت زهراعلیهاالسلام فرمودند: «در طول زندگی با فاطمهعلیهاالسلام هرگز مخالفتی از او ندیدم و هیچ گاه بر خلاف میل من کاری انجام نداد.» (خوارزمی، ۳۵۳) حضرت زهراعلیهاالسلام در محبّت به همسر، رازداری و حفظ اسرار همسر، فداکاری و تسلّی همسر بهترین بودند. حضرت فاطمهعلیهاالسلام با ایثار خود تمام مشکلات را تحت‌الشعاع خود قرار داده بودند و در سخت‌ترین شرایط چیزی از همسر خود مطالبه نمی‌کردند تا مبادا باعث به زحمت افتادن همسر خود شوند. هم‌چنین با توجه به این‌که یکی از وظایف سنگین ایشان بچه‌داری و تربیت فرزند بود ایشان در این زمینه به بهترین وجه به تربیت فرزندان خود پرداخته و نمونه‌هایی را به جامعه تحویل دادند که آینه و معرف حقیقت و روح اسلام بودند و حقایق و معارف قرآن در وجودشان جلوه‌گر بود و این موضوع کار آسانی نیست.

آری؛ حضرت زهراعلیهاالسلام با داشتن عواطف زیبا و مهربانانه، هم‌بازی شدن با کودکان، آموزش عبادت در کودکی، رعایت عدالت دربارهٔ کودکان، توجه به حضور و غیاب فرزندان، ارج نهادن به شخصیّت کودک و اهمیّت دادن به نیازهای طبیعی کودکان بهترین فرزندان را تربیت نمودند.

امّا هدف ما از طرح این بحث این است که؛ الگوبرداری از سیرهٔ حضرت زهراعلیهاالسلام، بهترین راه معرفت و رسیدن به خطوط اساسی خانوادهٔ موفق و آرمانی است به ویژه که امروزه همسران جوان که به دنبال یک زندگی سعادتمندانه هستند پیروی از سیرهٔ این بزرگوار می‌تواند افق‌های روشنی را پیش روی آنان باز نماید.

روش تحقیق در این پژوهش توصیفی و روش جمع‌آوری مطالب کتابخانه‌ای و از نوع فیش‌برداری می‌باشد.

حضرت فاطمهٔ زهرا علیها السلام در مقام همسری

هنگامی‌که حضرت زهرا علیها السلام در خانهٔ همسر یعنی به خانهٔ امام علی علیه السلام حضور یافت در واقع وی از خانهٔ رسالت و نبوت به خانهٔ امامت و ولایت منتقل گشت. وی در فضایی آکنده از قداست و پاکی زندگی می‌کرد که زهد و بی‌رغبتی به دنیا بر آن حاکم بود. زهرای اطهر علیها السلام در امور دنیوی و اخروی، شوهر خویش را یاری می‌دادند. امام علی علیه السلام نیز حضرت زهرا علیها السلام را آن‌گونه که شایستهٔ مقام وی بود، احترام می‌نهادند؛ نه تنها بدین‌سبب که همسر وی بود، بلکه بدین‌جهت که محبوب‌ترین آفریدگان خدا نزد رسول‌خدا صلی الله علیه و آله و بانوی بانوان جهانیان شمرده می‌شد و نور او از پیامبر صلی الله علیه و آله به‌شمار می‌آمد.

حضرت زهرا علیها السلام دختری بود که بر خلاف سنت‌های مرسوم با مردی تهی‌دست ولی با فضیلت ازدواج نمود تا سنت ازدواج‌های درون گروهی را بشکند و فراتر آن که؛ همگام با شوهرش حتی در تحصیل معاش اقدام کند، در خانه برای کمک به زندگی علی علیه السلام پشم ریسی می‌کرد و از محل در آمد آن آرد و نان برای خانواده فراهم می‌آورد.

ایشان در گشایش زندگی هم‌فکر با امام علی علیه السلام و همگام با ایشان قدم برمی‌داشتند و مشاور همسر خود در امور مربوط به زندگی بوده و همسری ایده‌آل بودند. عشق ایشان نسبت به علی علیه السلام راستین و واقعی بود. در راه خدا و برای خدا همسرشان را دوست داشتند و در برابر تلاش‌های امام علی علیه السلام، همسر عزیزشان، احساس وظیفه و مسئولیت می‌کردند. در تمام عمر یک بار هم به همسرشان کلمات دلسردکننده نگفتند و یا دل او را به درد نیاوردند چون ایشان فردی بودند که هر چه می‌کردند برای خدا بود.(نراقی،۱۳۸۹: ۴۸).

حضرت زهرا علیها السلام و همسرش در سایهٔ پر برکت پیامبر صلی الله علیه و آله و حمایت آن بزرگوار می‌زیستند. پیامبر صلی الله علیه و آله معنای زندگی را به حضرت زهرا علیها السلام آموختند و به ایشان بیان نمودند که اساس و پایهٔ زندگی را انسانیت تشکیل می‌دهد و سعادت و خوشبختی زندگی زناشویی اگر بر اخلاق پسندیده و ارزش‌های اسلامی استوار باشد، از دارایی و زیور و اثاث گران‌بها و تجمّلات برتر است و این چنین، حضرت زهرا علیها السلام از پدر بزرگوار خود آموختند که باید زرق و برق دنیا را ترک کنند و خود را از اسارت آن‌ها رها سازند و هر آن چه دارند برای بندگان محروم خداوند صرف نمایند.(مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۶: ۸۳).

احمد خلیل جمعه از نویسندگان اهل‌سنت در مورد شخصیّت حضرت زهراعلیهاالسلام چنین می‌نگارد: «شکی نیست که سرور زنان و الگوی آنان سرور ما فاطمهٔ زهرا ـ رضی‌الله عنهاـ آشناترین زنان به شئون زنان و آشناترین زنان به وظایف آنان است و چگونه چنین نباشد درحالی‌که بهترین تربیت را در دامان سرور زنان پاکدامن و پاک‌ترین زنان به لحاظ امنیّت، خدیجه علیهاالسلام پیدا کرد. سپس در برابر چشمان رسول‌خداصلی‌الله‌علیه‌وآله ساخته شد، تا دری یکتا در این زندگانی دنیا گردد که هرگز تکرار نمی‌شود.» (جمعه، بی‌تا: ۵۸۲).

امّا آن چه بیشتر در امر همسرداری حضرت فاطمهٔزهراعلیهاالسلام قابل توجه است خانه‌داری ایشان، تحمل مشکلات اقتصادی، خوش‌رفتاری در خانواده، عشق فوق‌العاده به همسر، ابراز محبّت به همسر، رسیدگی به ظاهر و آراستگی برای همسر و... می‌باشد.

۱. خانه‌داری حضرت زهراعلیهاالسلام

کانون خانه و خانواده مقدس‌ترین مکان برای رشد و پرورش انسان‌ها و مکتب تربیتی برای ادارهٔ امور اجتماعی به حساب می‌آید. کسانی‌که در این آموزشگاه، با اصول صحیح انسانی تربیت گردند، بدون تردید در اصلاح خود و جامعه می‌توانند نقش اساسی داشته باشند.

حضرت زهراعلیهاالسلام هرچند در سنین جوانی به خانهٔ همسر عزیز خویش امام علی‌علیه‌السلام انتقال یافت و با مشکلات فراوان اقتصادی مواجه شد و در یک خانهٔ محقر استیجاری منزل گزید و دسترسی به امکانات زندگی پیدا نکرد ولی با مدیریت صحیح، خانه‌داری کرد و بدین وسیله عشق و علاقهٔ شدید شوهرش، امام علی‌علیه‌السلام را به خود جذب کرد و تمام آن کمبودها را با صفای درونی جبران نمود و فرزندان بی‌نظیری به جامعه تحویل داد.

خانهٔ امام علی‌علیه‌السلام و حضرت زهراعلیهاالسلام، برترین نمونهٔ صفا و صمیمیت و اخلاص و محبّت بود. حضرت زهراعلیهاالسلام از کسانی نبود که کار خانه‌داری را کاری کوچک شمرد و یا خانه را تنها به شوق منصبی ترک کند. ایشان به این نکته آگاه بودند که کانون خانوادگی و ادارهٔ آن کمتر از ادارهٔ یک کشور نیست و حتی پایهٔ کشورداری به حساب می‌آید و ایشان بودند که در پاسخ به سؤال پیامبرصلی‌الله‌علیه‌وآله که پرسیدند: زن در چه حالی به خداوند نزدیک‌تر است؟ پاسخ دادند: زن در حالی به خدا نزدیک‌تر است که ملازم خانه باشد (مجلسی، ۱۳۶۸: ج۱۰۳،۱۳۴) حضرت زهراعلیهاالسلام مرکزیت خانه‌اش در مسیر تربیت فرزندان، مشاوره و همدلی با علی‌علیه‌السلام و مهرورزی به اهل خانه بود.

آن دو شخصیّت بزرگ و نیکوکار در زندگی، با مهر و عطوفت در ادارهٔ امور خانه و انجام کارهای آن با یکدیگر همکاری داشتند. حضرت فاطمه علیها السلام می‌فرماید: «هنگامی‌که رسول-خدا ﷺ مرا از انجام کارهای مردانه معاف داشت، فقط خدا می‌داند که چه اندازه خوشحال شدم» (مجلسی،۱۴۰۳: ج۴۳،۸۱).

آری؛ زهرای مرضیه علیها السلام تربیت یافتهٔ مکتب وحی بودند و به خوبی می‌دانستند که خانه دژمحکم زن است و موقعیت بسیار مهّمی دارد و اگر از انجام وظایف در آن خودداری کند و به عرصه‌های دیگر بپردازد، در تربیت فرزندان خود دچار کوتاهی می‌شود، از این‌رو، تقسیم کاری که رسول‌خدا ﷺ برای آن دو انجام داد، سبب شد که حضرت زهرا علیها السلام شاد و خندان گردند.

دخت پیامبر ﷺ برای خوشبخت کردن خانوادهٔ خویش همهٔ توان خود را بکار می‌گرفتند. انجام مسئولیت‌ها و وظایف خانه را با همهٔ دشواری‌ها و مشکلاتی که داشت، به دوش دیگران نمی‌افکندند، به گونه‌ای که امام علی علیه السلام در مورد ایشان می‌فرمایند: «زهرا علیها السلام در خانهٔ من حضور داشت. وی از همهٔ خاندان رسول‌خدا ﷺ نزد ایشان، محبوب‌تر بود. او به اندازه‌ای مشک آب بر دوش کشید که جای بند آن بر سینه‌اش مانده بود. آن‌قدر دستاس گردانید که دستانش تاول زد و متورم شد. به قدری خانه را جارو کرد که لباسش پر از گرد و غبار شد... .» (مجلسی، ۱۴۰۳: ج۴۳، ۸۵).

۲. تحمل مشکلات و کمبودهای اقتصادی

رسول‌خدا ﷺ فرمودند از برکات اخلاقی و فکری زن خوب این است که هزینه و مخارجش کم باشد(مجلسی،۱۴۰۳: ج۱۰۳،۲۳۱) و در ادارهٔ خانه و صرفه‌جویی در مصرف، یاور و همکار شوهرش باشد (مجلسی،۱۴۰۳: ج۱۰۳،۲۳۸).

تمام این ویژگی‌ها در وجود مبارک حضرت زهرا علیها السلام جمع بود و آن‌حضرت با مدیریت لازم و با صبر و بردباری، همهٔ تلخی‌ها را به کام امام علی علیه السلام شیرین می‌نمودند و در برابر مشکلات مالی عقب‌نشینی نمی‌کردند.

از جابر بن عبدالله انصاری روایت شده است: رسول‌خدا ﷺ دید فاطمه علیها السلام با دستان خود دستاس می‌گرداند و فرزندانش را شیر می‌دهد. از دیدن این منظره اشک در چشمان مبارکش حلقه زد و فرمود: «دخترم! تلخ کامی‌های دنیا را برای دستیابی به شیرینی آخرت، بگذران! »

فاطمه گفت : «خدا را بر نعمت و کرامت‌هایش شکر و سپاس می‌گویم.» سپس خداوند این آیهٔ شریف را نازل فرمود: «و لسوف یعطیک ربک فترضی» خدا در قیامت آن‌قدر به تو نعمت عنایت می‌کند تا راضی شوی. (مجلسی، ۱۴۰۳: ج۳، ۸۶).

در حقیقت دنیا در نگاه حضرت زهراعلیهاالسلام، برخورد با سختی‌ها و مشکلات و تحمل رنج خستگی و گرسنگی است. امّا همهٔ این‌ها آمیخته با شیرینی صبر و بردباری و بخشش و ایثار هستند. حضرت زهراعلیهاالسلام می‌دانست که رضایت خداوند عزّوجلّ و رضایت رسولش فوق ارزش دنیاست. (رضوانی، ۱۳۸۹: ۷۶).

با کاوش در زندگی حضرت زهراعلیهاالسلام به روشنی درمی‌یابیم که زندگی وی حتی پس از دستیابی به دارایی فراوان به ویژه پس از پیروزی بر یهودیان بنی‌نضیر و خیبر و مالکیت فدک، تغییری نکرد، با این‌که در آمد فراوان فدک به روایتی افزون بر بیست و چهار هزار دینار و به نقلی سالانه هفتاد هزار دینار بوده است. (قمی، ۱۳۶۷: ۴۵).

حضرت زهراعلیهاالسلام نه خانه‌اش را مرمت کرد و نه کاخی بنا نهاد و نه لباس حریر و دیبا پوشید و نه در پی دستیابی به چیزهای گران‌بها برای خود برآمد، بلکه همهٔ آن‌ها را میان فقرا و مستمندان و در راه دعوت مردم به پرستش خدا و گسترش دین اسلام هزینه کرد و همسرش امام علی‌علیه‌السلام نیز چنین بود. وی چند حلقه قنات حفر کرد و به آب رساند. (ابن‌شهرآشوب، ۱۳۷۶: ج۱،۳۸۸) و سپس همه آن‌ها را وقف حاجیان نمود. زکات اموال آن بزرگوار به چهل هزار دینار می‌رسید. (بلاذری، ج۲، ۱۱۷) که آن را بین فقرا ومستمندان تقسیم می‌نمودند.

دکتر محمد عبده یمانی دربارهٔ قناعت حضرت زهراعلیهاالسلام چنین می‌نویسد: «زهراعلیهاالسلام به سهم خود قانع بود؛ زیرا می‌دانست که حرص باعث تفرق قلب و تشتت خاطر می‌گردد. او بر زندگانی سخت صبور بود، و با قناعتی که داشت به استقبال زندگی می‌رفت و زیاد ستایش خداوند متعال را بر آن زندگی داشت. او قانع به حال خود و راضی به زندگیش بود.» (عبده یمانی،۱۴۱۶ق: ۳۱۳ و ۳۱۴).

۳. خوش‌رفتاری در خانواده

حضرت فاطمه‌علیهاالسلام با بزرگ‌ترین شخصیّت اسلام زندگی می‌کرد که بی‌تردید برترین جایگاه را پس از پیامبر گران‌مایه داشت؛ مردی که همهٔ آرمانش پیشرفت اسلام و دفاع از این آیین مقدس بود. امام علی‌علیه‌السلام در بیشتر جنگ‌های صدر اسلام شرکت می‌کرد. زهرای

اطهر علیها السلام نیز با فراهم آوردن فضای گرم و محبّت مطلوب در خانواده و خوش‌رفتاری و صبوری، در پاداش جهاد و مبارزهٔ امام علی علیه السلام سهمی بزرگ داشت؛ زیرا آن‌گونه که در روایت آمده ، جهاد زن، خوب شوهرداری کردن است.(حرعاملی، ج۲۰، ۲۱۱).

صدیقهٔ طاهره علیها السلام همسر خویش را در کارها تشویق می‌فرمود و شجاعت و جان فشانی‌اش را می‌ستود و در نبردهایی که امام علیه السلام در پیش داشت، او را تقویت می‌کرد. زخم-هایش را مرهم می‌نهاد و درد و رنج‌هایش را آرامش می‌بخشید و خستگی را از تنش بیرون می‌کرد تا آن‌جا که علی علیه السلام فرمود : «هرگاه به زهرا می‌نگریستم، اندوه از وجودم رخت برمی‌بست» (خوارزمی،۱۴۱۴: ۳۵۳).

حضرت زهرا علیها السلام به انجام وظایف و مسئولیت‌های زندگی زناشویی بسیار توجه داشت. هیچ‌گاه بدون اجازهٔ شوهر از خانه بیرون نرفت. یک بار نیز او را خشمگین نساخت. به شوهرش دروغ نگفت و از فرمانش سر بر نتافت. امام علی علیه السلام نیز همین احترام و محبّت را به او ارزانی می‌داشت و از منزلت بلند وی آگاه بود، تا آن‌جا که فرمود: «به خدا سوگند! از آن زمان که زهرا به خانه‌ام آمد، تا دنیا را وداع گفت، هیچ‌گاه او را به خشم نیاوردم و به رنج نیفکندم. او نیز هرگز مرا خشمگین نساخت و از فرمانم سرپیچی نکرد.» (خوارزمی، همان) همهٔ این فرازها نشان می‌دهد که حضرت زهرا علیها السلام نسبت به حقوق شوهرش چقدر ارزش قائل بوده و چقدر دقّت می‌نمودند.

حضرت زهرا علیها السلام و همسر گرامی‌اش برجسته‌ترین الگوی اخلاق اسلامی را به انسان‌ها ارائه دادند. رسول‌خدا صلی الله علیه و آله در شب عروسی آن دو، به علی علیه السلام فرمود: «علی! همسرت بهترین همسر است» و به فاطمه علیها السلام نیز فرمود: «فاطمه! شوهرت بهترین شوهر است.» و اگر علی علیه السلام نبود، کسی لایق همسری فاطمه علیها السلام نبود. (محقق اربلی، ۱۴۰۵:ج۱، ۴۷۲).

٤. زینت ظاهر و آراستگی برای همسر

انسان به‌طور طبیعی و فطری آراستگی و زیبایی را دوست دارد و بر هر انسانی لازم است که آراستگی به آرایش و نظافت را به عنوان یک وظیفهٔ روزانه در منزل رعایت نماید. از لحاظ روانی، آراستگی، نظافت و زیبایی و زیباسازی خانه و خانواده، آرامش اعضای آن را فراهم می‌سازد و عامل مؤثری برای افزایش محبّت خواهد بود که حضرت زهرا علیها السلام به این مهّم توجه بسیار داشتند و همیشه معطر و آراسته بودند و به عنوان زینت و استحباب انگشتر عقیقی

به دست داشتند و لباس سفید به ویژه برای نماز می‌پوشیدند و گردنبندی به گردن داشتند و از قول پیامبرﷺ می‌فرمودند: هر کس انگشتری عقیق به دست کند، همواره خیر می‌بیند. (کلینی، ۱۳۶۲: ج۵، ۳۲۴).

۵. ابراز محبّت به همسر

یکی از نکات بسیار قابل توجه در روابط میان زن و شوهر، اظهار محبّت به همسر است وتنها اطلاع زوجین از این که هریک به دیگری علاقه دارد برای تداوم یک زندگی کافی نیست بلکه؛ شنیدن کلمات محبّت‌آمیز از لوازم یک زندگی موفق زناشویی است، در زندگی حضرت زهراعلیهاالسلام نیز عبارات محبّت‌آمیز و احترام‌آمیز به امام علی‌علیه‌السلام بسیار است؛ از جمله ایشان در عبارتی خطاب به همسرشان در مقام اظهار محبّت می‌فرماید: «روحی لروحک الفداء نفسی لنفسک الوقاء» یعنی؛ روح من فدای روح تو باد و جان من سپر جان تو باشد.(بحرانی، ۱۴۱۳: ۱۵۶) و این چنین به همسر بزرگوار خود ابراز محبّت می‌نمودند.

٦.عشق فوق‌العاده به همسر

حضرت زهراعلیهاالسلام نسبت به همسرش عشق و علاقهٔ فوق‌العاده‌ای داشت و هرگز بر خلاف میل و رضای او گامی برنداشت به همین جهت بود که وقتی امام علی‌علیه‌السلام را به زور و اجبار برای بیعت با غاصبین خلافت به مسجد آوردند، آن بانوی دو عالم به دنبال امام علی‌علیه‌السلام و در کنار قبر رسول‌خداﷺ رفت و فرمود: «هرگاه پسر عمویم علی‌علیه‌السلام را رها نسازید، سوگند به خدا موهایم را پریشان نموده و پیراهن را بر سر گرفته و شما را نفرین می‌کنم... .» (کلینی،۱۳۸۸:ج۸، ۲۳۸).

و در یک روایت دیگر آمده است که حضرت زهراعلیهاالسلام اگرچه در بستر بیماری بود و غم‌ها و غصه‌های فراوانی که در اثر فشار و جنایت مهاجمین به خانهٔ آن حضرت پیش آمده بود، وی را فرا گرفته بود، ولی همیشه به یاد امام علی‌علیه‌السلام و آیندهٔ پیش روی آن بزرگوار در تشویش و اضطراب بودند، و حتی در هنگام رحلت و سکرات موت همسر عزیزشان را فراموش نکردند و بر مصائب آتی امیر المومنین گریه می‌کردند چنانچه امام صادق‌علیه‌السلام می‌فرمایند: «چون وقت شهادت فاطمه‌علیهاالسلام فرا رسید شروع به گریه کرد، حضرت علی‌علیه‌السلام پرسید: ای سرور من چرا گریه می‌کنی؟ جواب داد: برای آن مشکلاتی که بعد از من با آن‌ها مواجه خواهی

شد.حضرت فرمودند: تو گریه نکن همهٔ این‌ها برای من آسان است» (بحرانی‌اصفهانی، بی‌تا: ج۱۱،۴۹۴).

گریهٔ حضرت زهراعلیهاالسلام برای امام علی علیه‌السلام آن هم در حال موت و سکرات آن، که معمولاً هر کسی به فکر خود می‌باشد، شدت علاقهٔ حضرت زهراعلیهاالسلام را به همسرس عزیزش می‌رساند و این‌که حضرت زهراعلیهاالسلام هرگز و در هیچ لحظه‌ای همسرش را فراموش نکرد و به یاد مصائب همسرش می‌گریست.(مخدومی، ۱۳۸۵: ۹۱).

حضرت فاطمه علیهاالسلام در مقام مادری

مسئولیت مادری از وظایف حساس و بسیار مهمّی بود که بر دوش حضرت زهراعلیهاالسلام نهاده شده بود. وی دارای پنج فرزند گشت به نام‌های حسن و حسین و زینب و امّ‌کلثوم و محسن که پیش از ولادت به شهادت رسید که هر کدام از فرزندان حضرت دارای فضیلت‌های بسیار و متعدد گشتند و چراغ راه و مشعل هدایتی برای دنیای اسلام شدند.

اندیشه‌های تربیتی حضرت زهراعلیهاالسلام در مورد فرزندان

مسألهٔ اساسی در تربیت اسلامی، انسان و انسان‌شناسی است، این امر به دیدگاه خاص اسلام به انسان برمی‌گردد، چراکه از دیدگاه اسلام، انسان جانشین خدا در زمین است. بزرگان دین، بر اساس همین دیدگاه جایگاه رفیعی برای تربیت فرزندان، شاگردان و مسلمانان قائل بودند.

در این میان نقش حضرت فاطمه علیهاالسلام به عنوان مادر امامت و پرورش یافتهٔ مکتب وحی، در بکارگیری شیوه‌های مؤثر تربیتی و هماهنگ با اسلام در تربیت فرزندان بسیار ارزنده و کارساز است. هرچند فرزندان حضرت زهراعلیهاالسلام از نظر وراثت به عنوان یکی از سه عامل مؤثر در تکوین شخصیّت انسان، دارای نسبی پاک و والا بودند، امّا باز هم در تربیت ایشان به عنوان یک انسان نمی‌توان نقش مربی را نادیده گرفت.

حضرت زهراعلیهاالسلام با بهره‌گیری از یک مدیریت صحیح و اصولی و استفاده از روش‌های مؤثر تربیتی فرزندانی را تربیت نمود که هریک در زمان مناسب خود توانستند رهبری جامعهٔ مسلمانان را به عهده گیرند و بهترین اقدام را در زمان خود انجام دهند و منشا خیر و برکت برای مسلمانان و جامعهٔ اسلامی باشند.

آن‌چه در تربیت از دیدگاه حضرت زهراعلیهاالسلام قابل توجه است، خدا محوری و پرورش عبادی فرزندان، خودشناسی، نوع‌دوستی، پرورش روحیهٔ عدالت و... می‌باشد.

۱.خدامحوری و پرورش عبادی فرزندان

موثرترین شیوهٔ تربیتی، شیوهٔ عملی الگوهاست. این شیوه مختص بینش یا زمان خاصی نیست. حضرت زهراعلیهاالسلام در تربیت فرزندان خود از این روش بهره جست، تا آن‌جا که در مسایل عبادی، فرزندان ایشان به عبادت‌های خالصانهٔ و فراوان ایشان اشاره کرده و خود نیز الگوی عملی شیعیان گشتند.

روش عبادی حضرت زهراعلیهاالسلام برای کودکانش این‌گونه بود که نمی‌گذاشت کسی از اهل خانه در شب قدر به خواب رود، به آنان غذای کم می‌داد و از روز قبل برای احیاء شب قدر آماده می‌نمود و می‌فرمود: محروم کسی است که از برکات این شب محروم باشد.(مجلسی،۱۴۰۳: ج۱۰،۹۴) نمونهٔ دیگر این اثرپذیری از الگوی عملی ایشان، در شب یازدهم محرم هنگامی اتفاق افتاد که حضرت زینبعلیهاالسلام با حالت خستگی و ضعف، نماز شب و نافله را ترک نکردند و پسران آن حضرت یعنی امام حسن و امام حسینعلیهماالسلام همان شیوهٔ بندگی و عبادت مادر را، الگوی خود قرار داده و شبانه‌روز معمولاً هزار رکعت نماز می‌گزاردند. (امینی، ۱۳۷۸: ج۵، ۲۵).

دیدگاه حضرت فاطمهعلیهاالسلام دربارهٔ عبادت، وجود اخلاص در آن است. ایشان در این‌باره می‌فرمایند: «کسی‌که عبادت‌های خالصانهٔ خود را به سوی خدا فرستد، پروردگار بزرگ، برترین مصلحت را بسویش فرو خواهد فرستاد.»(دشتی،۱۳۸۹: ۱۶).

هم‌چنین دخت پیامبرصلی‌الله‌علیه‌وآله فرزندان خود را از همان کودکی به انجام تکالیف فراخواندند و آنان را به خداوند متعال پیوند دادند به عنوان مثال به فرزندش امام حسنعلیه‌السلام که هفت ساله بود، می‌فرمود به مسجد برو و آن‌چه را از پیامبرصلی‌الله‌علیه‌وآله شنیدی فراگیر و نزد من بیا و برای من بازگو کن. امام حسنعلیه‌السلام همین کار را می‌کرد و بعد به خانه می‌آمد و با سخنرانی شیرین خود بیانات پیامبرصلی‌الله‌علیه‌وآله را برای حضرت زهراعلیهاالسلام بیان می‌نمود. از این‌رو هر وقت امام علیعلیه‌السلام وارد خانه می‌شد، حضرت زهراعلیهاالسلام را حافظ آیاتی از قرآن که تازه نازل شده بود، می‌یافت و می‌پرسید که این آیات را حضرت زهراعلیهاالسلام از کجا فرا گرفته است و حضرت فاطمهعلیهاالسلام می‌فرمود: از پسرت حسنعلیه‌السلام (نیلی‌پور، ۱۳۸۰: ۱۶۸).

آن‌چه از اندیشه‌های حضرت زهراعلیهاالسلام در این باب، قابل توجه است خدامحوری در عبادت و تعلیم آن به فرزندان است که نتیجهٔ آن، تخلق به اخلاق الهی، ایمان، تقوی و ایجاد توکّل در فرزندان بزرگوار ایشان بود.

۲. پرورش روحیهٔ عدالت در بین فرزندان

پدر و مادر نباید در میان فرزندانشان، بدون جهت فرق بگذارند و از این طریق حسادت و کینه‌توزی را در میان آنان ایجاد نمایند. حضرت زهراعلیهاالسلام در پرورش فرزندان بزرگوار خود طوری رفتار می‌کردند که همه را از عدالت‌پروری خویش خشنود سازند و با عواطف محبّت‌آمیز مادری تک تک آنان را با این صفت انسانی و اسلامی آشنا می‌کردند.

روزی امام حسن علیه‌السلام با امام حسین علیه‌السلام در کنار یکدیگر مشغول نوشتن خط بودند و هریک به دیگری می‌گفت: خط من بهتر از توست و سرانجام داوری را به مادرشان موکول کردند، ولی آن‌حضرت برای این که دل هیچ‌کدام را نشکند، از داوری خودداری کردند و موضوع را با امام علی علیه‌السلام موکول نمودند. امام علی علیه‌السلام این قضیه را به پیامبر خداصلی‌الله‌علیه‌وآله و آن‌حضرت به جبرئیل و به ترتیب، کار داوری به اسرافیل و خدای عالمیان کشیده شد. جبرئیل از جانب خدا ابلاغ کرد، که فاطمه علیهاالسلام باید بین آن دو داوری کند. حضرت زهراعلیهاالسلام آن مادر مهربان و دادگر فرمود: ای فرزندان عزیزم، من دانه‌های این گردنبند را در میان شما به زمین می‌ریزم، هرکس بیشتر آن‌ها را بردارد خط او بهتر است. بلافاصله گردنبند را از گردنش باز کرد و دانه‌های آن را در برابر دو نور دیده‌اش به زمین ریخت و جبرئیل به امر الهی این منظرهٔ زیبا را تماشا می‌کرد، چون آن نور چشمان زهرا، هر کدام به طور مساوی دانه‌ها را برداشتند، جبرییل به امر خدا آن یک دانهٔ باقیمانده را دو قسمت کرد و هر کدام یک نصفه را برداشت و دل هیچ‌کدام شکسته نشد. (مجلسی،۱۳۸۲: ج۴۳، ۳۰۹) از این قضیه نتیجه می‌گیریم که حضرت زهراعلیهاالسلام با فرزندان خود طوری رفتار می‌کردند که این بزرگواران در ضمن کمال‌یابی و کمال‌جویی، نسبت به همدیگر خیلی مهربان و دلسوز باشند، و در برخورد و رفتار خانوادگی احترام یگدیگر را حفظ کنند.

به همین جهت بود که امام حسین علیه‌السلام احترام زیادی به امام حسن علیه‌السلام می‌گذاشتند و در حضور ایشان صحبت نمی‌کردند. «ما تکلم الحسین بین یدی الحسن اعظاما له ...»(مجلسی، ۱۴۰۳: ج۱، ۳۱۷).

۳. مهربانی و بازی با فرزندان

حضرت زهرا علیها السلام نسبت به فرزندانش فوق‌العاده مهربان و با شفقت و دلسوز بودند و با آنان با محبّت خاص معاشرت می‌نمودند. امام علی علیه السلام نقل می‌کنند: «روزی وارد اتاق فاطمه علیها السلام شدم، ناگاه مشاهده کردم که وی بر پشت دراز کشیده و حسین علیه السلام نیز بر سینهٔ او در خواب است.»(مجلسی، ۱۴۰۳: ج۱۱،۲۰۵).

این حدیث شدت علاقه و عشق متقابل فاطمه علیها السلام و فرزندانش را در بر دارد و نشان می‌دهد که آن بانو بچه‌هایش را از نزد خود کنار نمی‌گذاشتند.

ابن‌عباس نقل می‌کند: روزی ما در کنار پیامبر صلی الله علیه و آله نشسته بودیم، که ناگاه فاطمه علیها السلام گریه کنان وارد شد و عرض کرد: «یا رسول‌الله! حسن و حسین از خانه خارج گشته و نمی‌دانم کجا رفته‌اند» و مرتب گریه می‌کرد.

پیامبرخدا صلی الله علیه و آله فرمودند: دخترم! گریه نکن، خدایی که آنان را آفریده، از ما به آنان مهربان‌تر است. سپس دست‌هایش را به دعا برداشته و برای حفظ حسنین دعا کرد. در این هنگام جبرئیل نازل شد و از آن نور دیدگان خبر داد. رسول‌خدا صلی الله علیه و آله در جمع اصحابش به باغ بنی‌نجار ـ که امام حسن و امام حسین در آن‌جا بودند ـ آمد و مشاهده کرد که آنان خوابیده‌اند، شروع به بوسیدنشان کرد تا این‌که از خواب بیدار شدند... .» (ابن‌شهرآشوب،۱۳۷۶ق: ج۳،۳۹۱).

این قضیه نشان می‌دهد که حضرت زهرا علیها السلام آن‌چنان به فرزندانش علاقه و شفقت داشته است، که از فقدان چند ساعت آنان به شدت گریه می‌کرد و لذا از آن فرزندان انسان‌هایی با دل‌های مهربان و پرسوز ساخت که درد مردم و اندوه آنان را به جان می‌خریدند.

در مورد بازی با بچه‌ها سیرهٔ حضرت علی علیه السلام و حضرت زهرا علیها السلام این بود که با امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام هم‌بازی می‌شدند. حضرت زهرا علیها السلام فرزندان خود را به بازی و مسابقه تشویق و گاهی با آنان به بازی مشغول می‌شدند و با حرکت‌ها و گفتارهای شیرین مادرانه و بالا و پایین انداختن فرزندان خود، آنان را از احساسات پاک مادری سیراب می‌نمود. حضرت زهرا علیها السلام در بازی خود با کودکانش از کلمات و جملات مناسبی استفاده می‌کردند، علاوه بر این در قالب بازی و شوخی، شخصیت کودک را تقویت نموده، او را به داشتن مفاخر و ارزش‌های اکتسابی تحریک و تهییج می‌کردند. نقل شده است که حضرت زهرا علیها السلام با فرزندش امام حسن علیه السلام بازی می‌کرد و او را بالا می‌انداخت و می‌فرمود: «پسرم حسن مانند

پدرت باش، ریسمان ظلم را ازحق بر کن، خدایی را بپرست که صاحب نعمت‌های متعدد است و هیچ‌گاه با صاحبان ظلم و تعدی دوستی مکن.» (مجلسی،۱۴۰۳: ج۴۳، ۲۸۶).

٤.پرورش روحیهٔ نوع دوستی در فرزندان

از جمله روش‌های تربیتی حضرت زهراعلیهاالسلام نوع‌دوستی او بوده است که در برابر چشمان تیزبین فرزندانش، به مردم کمک می‌کردند و خود گرسنه می‌ماندند، ولی دیگران را سیر می‌نمودند.

حضرت زهراعلیهاالسلام گردنبندش را به فقرا ایثار کرد و آنان را مورد نوازش قرار داد و از پول آن، پارچه‌هایی خریداری شد و برای فقرا، لباس مناسب تهیه گردید(بحرانی‌اصفهانی، بی‌تا، ج۱۱: ۱۸۴).

آن‌حضرت نه تنها در مسائل اقتصادی و رفع مشکلات مردم پیشگام بود، حتی از نظر اخلاقی و عواطف انسانی و ارشاد و هدایت مردم نیز به کمک آنان می‌شتافت و در حقشان دعا می‌فرمود و از این طریق فرزندان خویش را به چنین عواطف اسلامی و انسان ساز پرورش می‌داد.

حضرت امام حسن علیه‌السلام می‌فرمایند: شبی مادرم را دیدم که تا صبح به عبادت پرداخت و مرتب مومنین و دیگران را دعا می‌کرد، ولی در حقّ خود ساکت بود از علّت آن پرسیدم، فرمود: اوّل همسایه و دیگران، سپس خودمان.(حرعاملی،۱۳۶۷: ج۴، ۱۱۵۱).

٥.پرورش روحیه ایستادگی در مقابل ظالمان و ستم کاران

حضرت زهراعلیهاالسلام فرزندانی تربیت نمود که هر کدام برای حفظ عزّت و سربلندی اسلام و مسلمانان بیشترین صبر و تحمّل را تقبل نموده و بهترین مسیر را طی نمودند. امام حسن علیه‌السلام برای پاسداری از آیین اسلام و جان مسلمانان، ناچار با معاویه صلح کرد و اعلان داشت که اسلام آیین صلح و صفا است و هرگز به دشمنان اجازه نمی‌دهد تا با بهره‌گیری از مشکلات داخلی، آیین خداوند را هدف قرار دهند. او با این کار خود، معاویه را مبهوت ساخت و طرح و برنامه‌هایش را به شکست کشاند و توطئه‌های وی را برای زنده کردن مجدد جاهلیّت، نقش بر آب نمود و به بازی سیاسی که معاویه قصد داشت آن را میان مسلمانان گسترش دهد، پایان بخشید.

همچنین زهرای اطهر علیها السلام فرزندی هم چون حسین علیه السلام تربیت کرد که در راه خدا و برای مبارزه با جور و ستم، از جان خود و خاندان و عزیزترین یارانش گذشت و با خون مقدسش درخت بر افراشتهٔ اسلام را آبیاری نمود. ایشان دخترانی چون حضرت زینب علیها السلام و امّ‌کلثوم را در دامان خود پروراند و به آنان درس از خودگذشتگی و جان‌فشانی و پایداری در برابر ستم‌پیشگان را آموخت تا در برابر سلطهٔ ارباب جور و ستم، سر فرو نیاورند و تسلیم نشوند و فریاد امام حسین علیه السلام را در روز عاشورا ضبط کنند و در کوفه و شام و در فاصلهٔ آن همه راه‌ها و منزل‌ها به گوش دیگران برسانند و در کمال جرات و صراحت در برابر قدرت بنی‌امیه سخن حق گویند و از توطئه بر ضد دین و امّت پیامبر صلی الله علیه و آله پرده بردارند و با این عمل خود شهادت امام حسین علیه السلام را به ثمر برسانند.

در نهایت مطلب را با جمله ای از سلیمان کتانی ـ شاعر و ادیب مسیحی ـ به پایان می‌بریم که ایشان در کتاب «فاطمه الزهرا» در باب شخصیت حضرت زهرا علیها السلام می‌نویسد :«تو همیشه با محبت زیست کردی، تو با پاکی و پاکدامنی زیستی، ای پاکیزه‌ترین مادری که دو ریحانه زادی و پروردی و بر قامت آن دو جامه‌ای از خز بخشندگی پوشاندی... ای دختر پیامبر صلی الله علیه و آله؛ ای همسر علی علیه السلام، ای مادر حسن علیه السلام و حسین علیه السلام و ای بانوی همه جان ها و اعصار.»

نتیجه‌گیری

حضرت فاطمهٔ زهرا علیها السلام در تمام زمینه‌های عملی برای بانوان و پیروانش الگوی زندگی است از جمله شوهرداری و جلب رضایت همسر، که در این زمینه بی‌نظیر بود و می‌توان از سیرهٔ ایشان درس‌های زیادی آموخت و صفا و صمیمیت کانون خانواده را دو چندان کرد.

خانواده‌ای در زندگی موفق می‌گردد که به‌طور مشترک و برای رسیدن به اهداف مقدس در کانون خانواده تلاش کنند و هیچ‌کدام از زن و شوهر از کار، گریزان نباشند، ولی باید شئون و وظایف مشخص باشد و هریک به تناسب توان و تخصص و حوصلهٔ خویش، انجام کاری را بر عهده بگیرد. در خانهٔ حضرت زهرا علیها السلام تقسیم وظایف به بهترین وجه صورت گرفته بود و این می‌تواند بهترین الگو به ویژه برای همسران جوان باشد.

حضرت زهرا علیها السلام با آن که دختر پیامبر صلی الله علیه و آله و همسر امام علی علیه السلام بوده ؛ لکن هم‌چون زنان طبقهٔ ضعیف یا متوسط جامعه، وظایف خانه‌داری را خود بر عهده داشتند و رنج و مشقّت

این تکلیف سنگین را بر دوش خود هموار می‌ساختند تا در کانون گرمی که با تلاش خود ساخته، به تربیت بهترین فرزندان بپردازند.

هم‌چنین از زندگی این بزرگوار می‌توان این درس را آموخت که همسران باید به یکدیگر احترام گذاشته و به صورت محترمانه با هم صحبت نمایند و در ارتباطات خود از عواطف سرشار و محبت بسیار به هم دیگر دریغ نورزند و این‌که زن و شوهر باید حقوق متقابل یکدیگر را بشناسند و در ایفای حقوق یکدیگر تلاش نمایند.

باید دانست که خانواده، سازنده و زمینه‌ساز مسایل اعتقادی و اخلاقی فرد است، لذا حضرت فاطمه علیها السلام فرزندان خود را به لحاظ اعتقادی و اخلاقی مهیّا و مجهّز به بهترین اخلاقیات و معتقدات نمودند و آرامش، تقوی الهی، صیانت از معاصی موجود در جامعه، مقاومت در برابر مشکلات و روشن‌بینی را برای ایشان به ارمغان آوردند.

و ازآن‌جا که جنبه‌های تمییز انسان از سایر موجودات قدرت تعقّل، تفکر و استدلال اوست. اسلام، انسان را به این امور جهت رسیدن به مراحل عالی نفسانی دعوت می‌کند تا به خودشناسی، خداشناسی و خودسازی نایل شود. توجه و توصیهٔ شریعت مقدس به پرورش عقل و دعوت به تعقّل و اندیشه، اهمیّت تربیت عقلانی را روشن می‌سازد.

حضرت زهرا علیها السلام نیز در تربیت فرزندان خود از این مهّم به شکلی عالی بهره گرفتند. از جمله اقدامات حضرت فاطمه علیها السلام در این زمینه، ماجرای برگزاری مسابقهٔ خطاطی و ورزشی بین حسنین علیهما السلام است. در این ماجرا حضرت زهرا علیها السلام قضاوت دربارهٔ خط بهتر را به خود ایشان واگذار نمودند تا روحیهٔ عدالت‌خواهی و عدالت‌پروری را در ایشان پرورش دهد که آثار این اقدامات بعدها در حرکت‌های سازندهٔ فرزندان ایشان دیده شد.

اقدام قابل تأمل دیگر ایشان استفاده از جاذبهٔ شعر در تربیت روحی و جسمی فرزندان ایشان است. وی در ضمن قرائت اشعاری در وصف فرزندان خود، ارزش‌هایی چون حقّ خواهی، پرستش و تبّری را آموزش می‌دادند.

قناعت، دعا در حقّ فرزند، ایجاد محبّت بین پدر و فرزند از راه ارایهٔ صفات پسندیدهٔ امام علی علیه السلام، سخاوت، صرفه‌جویی و نهی از مصرف‌گرایی از جمله آموزه‌های تربیتی حضرت زهرا علیها السلام است که در زندگی فرزندانشان تبلور یافت به نظر می‌رسد که امروزه خانواده‌های ما و به ویژه مادران عزیز می‌توانند با توجه به روش‌های تربیتی حضرت زهرا علیها السلام به بهترین صورت به تربیت اسلامی فرزندان دلبند خود بپردازند.

در گلستان رسالت گل زیبا زهراست
آید از دامن او پاک‌ترین فرزندان
هست مجموعهٔ اوصاف خداوند جلیل
اسوهٔ پاک زنان در ره تقوا زهراست
الگوی مادر شایستهٔ دنیا زهراست
مظهر نور خدا آیت عظمی زهراست

گلچین احمدی

منابع

- قرآن کریم.
- اربلی، علی‌بن‌عیسی، کشف‌الغمه فی معرفه‌الائمه، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۵ق.
- ابن‌شهرآشوب، محمد بن علی، مناقب آل ابی‌طالب، نجف: مکتبه الحیدریه، ۱۳۷۶ق.
- انصاری، عذرا، جلوه‌های رفتاری حضرت زهرا علیها السلام، قم: موسسه بوستان کتاب، ۱۳۷۲.
- امینی، عبد الحسین، الغدیر، بیروت: دارالکتاب العربی، ۱۳۷۸ق.
- بحرانی‌اصفهانی، عبدالله، عوالم‌العلوم و المعارف و الاحوال من الایات و الاخبار و الاقوال، قم: موسسه الامام المهدی، عطر عترت، بی‌تا.
- بحرانی، سیدهاشم، مدینه معاجز الائمه الانثی عشر، قم: موسسه معارف الاسلامیه، ۱۴۱۳ق.
- بلاذری، احمدبن‌یحیی، انساب‌الاشراف، به تحقیق محمدباقر بهبودی، قم: مجمع احیاء الثقافه الاسلامیه، ۱۴۱۶ق.
- جمعه، احمد خلیل، نساء اهل‌البیت فی ضوءالقران و الحدیث، دمشق: الیمامه للطباعه و النشر و التوزیع، بی‌تا.
- حرعاملی، محمد بن حسن، وسائل‌الشیعه، تهران: اسلامیه، ۱۳۶۷.
- خوارزمی، موفق‌بن‌احمد، المناقب، قم: موسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۴ق.
- دشتی، محمد، فرهنگ سخنان حضرت فاطمه علیها السلام (نهج الحیات)، قم: نشتا، ۱۳۸۹.
- رضوانی، علی‌اصغر، فاطمه زهرا علیها السلام در نگاه دیگران، قم: دلیل ما، ۱۳۸۹.
- ظهیری، علی‌اصغر، همسران با فضیلت، قم: بعثت، ۱۴۱۳.
- عبده یمانی، محمد، انها فاطمه الزهرا، دمشق: چاپ المنار للنشر و التوزیع، ۱۴۱۶ق.
- قمی، عباس، منتهی‌الآمال، قم: هجرت، ۱۳۶۸.
- کلینی، محمدبن‌یعقوب، الکافی، تحقیق: علی‌اکبر غفاری، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۸ق.
- کلینی، محمدبن‌یعقوب، اصول‌کافی، ترجمهٔ باقر کمره‌ای، قم: اسوه، ۱۳۷۵.
- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، بیروت: موسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق.
- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار الجامعه لدرر اخبارالائمه الاطهار، بیروت: دارالحیاء الرتراث العبریه، ۱۴۰۳.
- مجلسی، محمدباقر، جلاء العیون، بی‌جا: اسوه ، بی‌تا.

- مجلسی، محمدباقر، جلاء العیون ، قم: سرور، ۱۳۸۲.
- مخدومی، الهام، آیینه همسران، قم: میراث ماندگار، ۱۳۸۵
- مظفری ورسی، حیدر، مادران چهارده معصوم، قم: مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۲.
- مکارم‌شیرازی، ناصر، زهرا علیها السلام برترین بانوی جهان، قم: سرور، ۱۳۷۶.
- نراقی، علی‌محمد، در یکتا: زندگانی حضرت فاطمه زهرا علیها السلام، قم: نراقی، ۱۳۸۹.
- نیلی‌پور، مهدی، فرهنگ فاطمیه، اصفهان: مرکز فرهنگی شهید مدرس، ۱۳۸۰.